

غلامرضا خوش فر
عضو هیئت علمی دانشگاه مازندران

بررسی میزان تحقق هدف های شوراهای دانش آموزی از دیدگاه دانش آموزان، دبیران و مدیران (مطالعه موردی: استان گلستان)

مملو از افراد مشارکت جو، متقد و تأثیرگذار شود.

برای دستیابی به این مهم، در راستای مأموریتی که بر عهده وزارت آموزش و پرورش قرار گرفت، اقدامات گسترده ای در چندسال اخیر انجام شده است، از جمله بسیج دانش آموزی، انجمن اسلامی، پیشتازان، فرزاتگان و شورای دانش آموزی در مدرسه ها تشکیل شدند که در میان این نهادها شورای دانش آموزی از اهمیت نسبتاً بیش تری برخوردار است.

قبل از طرح سؤال اصلی تحقیق لازم است، به طور مختصر چگونگی تشکیل، هدف ها، خط مشی و فعالیت های این شوراهای روشن شود. طبق اسناد و مدارک موجود، این شوراهای به منظور ایجاد زمینه مساعد برای تربیت اجتماعی، تکریم شخصیت دانش آموزان و ایجاد ارتباط صحیح و مستقیم بین دانش آموزان و اولیای مدرسه در سال تحصیلی ۱۳۷۸، میان

مسئولیت ها و رسالت های خود در نظام اجتماعی ایفا کنند. این شرایط، برنامه ریزان کشور را به این اندیشه واداشت که چگونه می توان شرایط مناسبی را برای مشارکتی پویا، همه جانبه و پایدار سازماندهی کرد؟

به منظور دستیابی به پاسخی منطقی، توجه برنامه ریزان به آموزش و پرورش جلب شد. آن ها به این نتیجه رسیدند که برای تحقق مشارکت و نهادینه کردن آن در جامعه، باید به آموزش و پرورش به عنوان یکی از نهادهای اولیه جامعه پذیری نقش کلیدی واگذار شود، تا ضمن ایجاد احساس نیاز در نوجوانان و جوانان نسبت به همکاری و تعاون، زمینه های رشد ذهنی و آمادگی های روانی برای اقدام به فعالیت های مشارکت جویانه را در آنان تقویت کند. در صورت تحقق این مهم، بستر مناسبی در راستای تحقق هدف های مطرح شده فراهم خواهد شد. در چنین شرایطی، می توان انتظار داشت که جامعه

مقدمه و طرح مساله

انسان به عنوان موجودی اجتماعی، ذاتاً و فطرتاً به همکاری، مساعدت، تعاون، مشورت و به صورت عام مشارکت با هموعان خود نیازمند است. زیرا در کنار فطرت و ذات اجتماعی، ساختار فیزیولوژیک و تنوع نیازهای انسان به گونه ای است که به تنهایی نمی تواند ساده ترین نیازهای خود را تأمین کند. بر همین اساس، آگاهانه یا ناآگاهانه به منظور تأمین نیازهای خود، بر مبنای فطرت خدایی اش، به ایجاد ارتباط، تعاون و همکاری با دیگران نیاز دارد.

قبل از انقلاب شکوهمند اسلامی بر سر راه مشارکت مردم در امور گوناگون جامعه محدودیت هایی وجود داشت، اما پس از انقلاب به شکل های مشارکتی توجه خاصی مبذول شد. متأسفانه پس از گذشت بیش از دو دهه احساس می شود که این شکل ها نتوانسته اند، وظیفه واقعی خود را در زمینه

حدود ۳۰ درصد مدرسه‌های متوسطه کشور اجرا شد و توانست در ایجاد روحیه مسئولیت‌پذیری و بهبود نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری، موفقیت‌های قابل‌توجهی کسب کند. با استناد به ماده ۲۲ آئین‌نامه اجرایی مدرسه‌ها، مدیران متوسطه موظفند شورای دانش‌آموزی را تشکیل دهند.

۱-۱. هدف‌های شوراها

به منظور مشارکت دانش‌آموزان در امور مربوط به مسائل آموزشی، پرورشی، انضباطی و ایجاد ارتباط صحیح و مستقیم بین دانش‌آموزان و اولیای مدرسه شورای دانش‌آموزان تشکیل می‌شود. هدف‌های تفصیلی این شورا به شرح زیر هستند:

۱. تحکیم و تعمیق ارزش‌ها و باورهای دینی، خصوصاً آموزه‌های سیاسی و اجتماعی آن بین دانش‌آموزان.
۲. ارج نهادن به شخصیت و کرامت دانش‌آموزان و تقویت خودباوری و اعتماد به نفس در آنان.
۳. استفاده از نقطه نظرات دانش‌آموزان در امور گوناگون مدرسه.
۴. تسهیل در حسن اجرای برنامه‌های آموزشی، پرورشی و امور اجرایی مدرسه‌ها از طریق واگذاری مسئولیت به آنان.
۵. زمینه‌سازی برای آموزش و ارتقای سطح فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دانش‌آموزان برای حضور بهتر و مؤثرتر آنان در همه عرصه‌های اجتماع.
۶. توسعه قدرت تصمیم‌سازی و بهبود نظام تصمیم‌گیری از طریق مشارکت دانش‌آموزان.
۷. ایجاد بستر مناسب برای تعامل فکر و اندیشه و نظرات دانش‌آموزان با مسؤولان در فرایند آموزش و پرورش.

۱-۲. اصول و خط‌مشی شورا

۱. شورای دانش‌آموزی یک نهاد صنفی

است که به منظور مشارکت و مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در فعالیت‌های اعتقادی، علمی، اجتماعی و فرهنگی مدرسه تشکیل می‌شود و باید کوشید که از هر اقدام جناحی و گروهی رایج در جامعه، همچنین از ایجاد رقابت‌های ناسالم و مخرب در فعالیت‌های دانش‌آموزی پرهیز شود.

۲. منظور از صنفی بودن شورای دانش‌آموزی این است که باید توجه و تمرکز آن بر امور مربوط به دانش‌آموزان و فعالیت‌های آموزشی و پرورشی باشد.

۳. محیط مدرسه باید از هرگونه گرایش به گروه‌ها یا افراد خاص مبری باشد و هرگونه استفاده از محیط و امکانات مدرسه برای تبلیغ از نامزدهای انتخاباتی و برگزاری سخنرانی علیه نامزدها خودداری شود.

۴. کلیه تصمیمات شوراهای دانش‌آموزی باید در چارچوب قوانین و مقررات آموزش و پرورش باشد و از طریق مدیر مدرسه و مسؤولان پیگیری و دنبال شود.

۵. شورای دانش‌آموزی در مدرسه‌ها نقش مشورتی و اجرایی دارد. در زمینه امور اجرایی، قبل از هر اقدامی لازم است هماهنگی لازم با مدیر و سایر مسؤولان مدرسه به عمل آید.

۱-۳. زمان و نحوه انتخاب

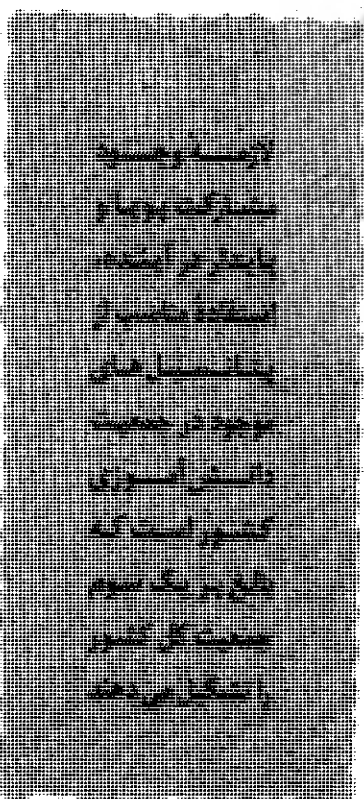
۱. شورای دانش‌آموزی مدرسه در تمام دبیرستان‌ها، هنرستان‌ها، مراکز پیش‌دانشگاهی اعم از دخترانه و پسرانه، دولتی و غیرانتفاعی تشکیل می‌شود.
۲. اولین انتخابات شورای دانش‌آموزی به صورت هماهنگ در تمام مدرسه‌های متوسطه در روز پنجشنبه ۷۸/۷/۲۹ با پیام وزیر محترم آموزش و پرورش برگزار شد.
۳. دانش‌آموزانی که به عضویت در شورا تمایل دارند، باید یک هفته قبل از انتخابات خودرا کاندیدا و در دفتر مدرسه ثبت‌نام کنند.
۴. مدیر مدرسه با همکاری شورای

مدرسه و مربیان پرورشی موظف هستند، اسامی کاندیداهای نهایی را از طریق نصب در تابلو اعلانات مدرسه اعلام کنند و در مراسم آغازین به اطلاع دانش‌آموزان برسانند.

۵. دانش‌آموزان می‌توانند به مدت سه روز (قبل از انتخابات) درخصوص دیدگاه‌ها، نظرات و برنامه‌های خود به تبلیغ بپردازند. تبلیغات انتخابات تا آخرین ساعت رسمی یک روز قبل از انتخابات آزاد است و پس از آن، انجام هرگونه تبلیغ ممنوع است. درخصوص اصول و خط‌مشی شوراها موارد دیگری نظیر: ترکیب اعضای شورا، نحوه انجام تبلیغات و... نیز مطرح شده‌اند که به خاطر جلوگیری از طولانی شدن مقاله، از طرح آن‌ها خودداری می‌کنیم.

۱-۴. فعالیت‌ها

۱. شورای دانش‌آموزی به منظور جلب دانش‌آموزان در امور گوناگون مدرسه، تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری و شرکت‌آحاد

دانش آموزان در فرایند تصمیم سازی مدرسه، کمیته های زیر را تشکیل خواهد داد:

الف) قرآن و معارف اسلامی (ب) فرهنگی - ادبی (ج) سیاسی - اجتماعی (د) ورزشی (ه) علمی - آموزشی (و) پشتیبانی (مالی - اداری و ز) هنری - تبلیغی (ح) انضباطی (ط) تعاونی (ی) بهداشت

۲. هریک از اعضای شورا مسؤلیت یک یا چند کمیته را به عهده خواهد داشت.

۳. کمیته های گوناگون دانش آموزی به منظور اجرای بهتر وظایف مربوط به خود لازم است، با سایر تشکلهای گروه های دانش آموزی موجود در مدرسه هماهنگی لازم را به عمل آورند.

به منظور تحقق هدف های پیش بینی شده در دستورالعمل فوق الذکر و ایفای نقش مشارکتی شورای دانش آموزی در مدیریت آموزش و پرورش لازم است، این شورا گستره فعالیت خود را به تمام دانش آموزان توسعه بخشد. تشکیل کمیته های پیش بینی شده در دستورالعمل، در این راستاست. به همین منظور، طبق ماده ۱۲ دستورالعمل تشکیل شورای دانش آموزی، این شورا پس از شکل گیری در مدرسه، به تشکیل

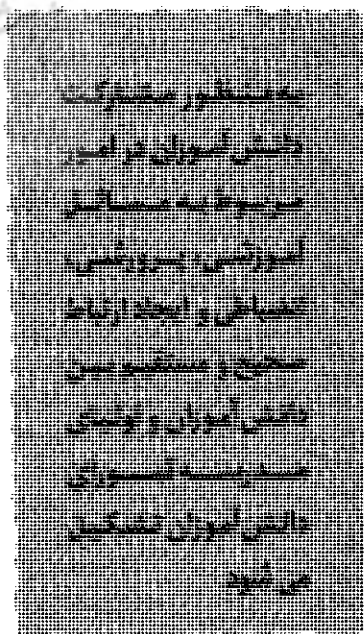
کمیته های متعددی تحت نظارت خود موظف است. این کمیته ها امکان حضور آحاد دانش آموزان در امور گوناگون مدرسه را با توجه به علاقه ها و استعداد آنان فراهم می کنند. همچنین شورای دانش آموزی می تواند از طریق مسؤلان کمیته ها با نظرات و دیدگاه های دانش آموزان آشنا شود و آن ها را در صورت لزوم از طریق شورای مدرسه در سطوح متفاوت برنامه های مدرسه اعمال کند. هریک از کمیته های شورای دانش آموزی که به اختصار کمیته نامیده می شود، در مرحله سازماندهی اعضای خود می تواند، در صورت لزوم نسبت به تشکیل گروه های تخصصی اقدام کند.

در تعریف کمیته بیان شده است که: به جمعی از دانش آموزان که علاقه مند به فعالیت در یکی از زمینه های قرآن و معارف اسلامی، فرهنگی - ادبی، سیاسی - اجتماعی، علمی - آموزشی، پشتیبانی، هنری - تبلیغی، انضباطی، تعاون، بهداشت و غیره، تحت نظارت یک نفر از اعضای شورای دانش آموزی هستند، کمیته اطلاق می شود.

حال با عنایت به نقش مهم این شوراهای در جلب و جذب مشارکت دانش آموزان و با توجه به این که چندسالی از فعالیت آن ها می گذرد، این سؤال مهم مطرح شده است که افراد درگیر با فعالیت های آموزش و پرورش (دانش آموزان، دبیران و مدیران) چه نگرشی نسبت به شوراهای دانش آموزی دارند؟ همچنین بر مبنای ماهیت موضوع، ارزیابی گروه های یاد شده نسبت به میزان تحقق هدف ها و فعالیت های شوراهای دانش آموزی چگونه است؟

۲. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

در کشور جمهوری اسلامی ایران با عنایت به ماهیت نظام اسلامی و توجه به شرایط عینی و ذهنی این نظام مبنی بر حاکمیت مردم و قبول و پذیرش مشروعیت نظام اجتماعی بر مبنای اسلامیت و جمهوریت، به سازماندهی و ایجاد تشکلهای متفاوت توجه فراوانی شده است،

تا به واسطه گسترش نهادهای مشارکتی، زمینه‌های مشارکت پویا، همه‌جانبه و پایدار مردم ایجاد شود و به واسطه تقویت نهادهای مدنی، زمینه‌های مؤثر در تخفیف بحران‌های اجتماعی، سیاسی و ایجاد اخلاقی مدنی فراهم شود. در راستای دستیابی به این هدف از منظر روان‌شناسی اجتماعی، تقویت تشکلات مشارکتی از طریق آموزش و پرورش برای مرتفع کردن مشکلات موجود، اهمیت به سزایی دارد. زیرا لازمه وجود مشارکت پویا و پایدار در آینده، استفاده مناسب از پتانسیل‌های موجود در جمعیت دانش‌آموزی کشور است که بالغ بر یک سوم جمعیت کل کشور را تشکیل می‌دهند. شوراهای دانش‌آموزی، در کنار دیگر تشکلات دانش‌آموزی ایجاد شده‌اند و هدف‌های متعددی را تعقیب می‌کنند که هزینه‌های مادی و غیرمادی زیادی را صرف خود می‌کنند. اگر این تشکل در فرایند تکوین و رشد خود، با مانع روبه‌رو شود، تا حدود زیادی، زمینه مشارکت پایدار در ذهنیت جمعیت عظیم دانش‌آموزی خدشه دار می‌شود. بنابراین به منظور جلوگیری از بروز آسیب‌های روانی، اجتماعی و فرهنگی، ارزشیابی علمی این تشکل دانش‌آموزی از اهمیت و ضرورت بسیار زیادی برخوردار است.

بدین ترتیب انتظار می‌رود، به واسطه شناسایی نگرش و ارزیابی گروه‌های درگیر در این نهاد مشارکتی نسبت به میزان تحقق هدف‌های آن، زمینه‌های تعامل و تقابل هم‌جانبه و راهکارهای بهبود و اصلاح وضع موجود این تشکل در راستای تمرین مشارکت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دانش‌آموزان فراهم شود.

۳. هدف‌های تحقیق

هدف اصلی این مقاله، شناسایی و مشخص کردن میزان تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی از دیدگاه دبیران،

مدیران و دانش‌آموزان است.

در ضمن تعقیب هدف‌های فرعی زیر نیز مورد توجه قرار گرفته است؛

۱. دبیران، مدیران و دانش‌آموزان نسبت به این تشکل چه نگرشی دارند؟

۲. این تشکل در چه زمینه‌هایی موفق و در چه زمینه‌هایی ناموفق بوده است؟

۳. راه‌های تقویت شوراهای دانش‌آموزی کدامند؟

۴. روش‌شناسی تحقیق

روش غالب در این مطالعه، روش توصیفی از نوع تحقیقات پیمایشی است و از روش اسنادی نیز استفاده مقتضی به عمل آمده است. جامعه آماری این تحقیق را تمام دانش‌آموزان دختر و پسر پایه دوم و سوم مقطع متوسطه مشغول به تحصیل در سال تحصیلی ۸۱-۸۰ در استان گلستان تشکیل می‌دهند که بر مبنای آخرین اطلاعات موجود، تعداد آن‌ها ۵۷۱۰۷ نفر است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گلستان، ۱۳۸۰: ۱۵۸).

از این تعداد، ۲۶۴۹۳ نفر را دانش‌آموزان پسر و ۳۰۶۱۴ نفر را دانش‌آموزان دختر تشکیل می‌دهند. برای تعیین حجم نمونه از فرمول منطقی کوچران (رفعی‌پور، ۱۳۶۲: ۳۸۳)، استفاده شد که بر مبنای محاسبات انجام شده، تعداد ۴۰۰ نفر دانش‌آموز پسر و دختر، ۲۵۹ نفر دبیر و ۸۳ نفر مدیر، جمعاً ۷۴۲ نفر به عنوان نمونه آماری تحقیق تعیین شدند. نمونه‌های تحقیق با استفاده از شیوه نمونه‌گیری طبقه‌ای، متناسب یا تناسب متناسب با حجم (P.P.S) (منصورفر، ۱۳۶۹: ۲۸۲) انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. با عنایت به سطح

سنجش متغیرهای مورد مطالعه بر اساس تکنیک‌های موجود در آمار توصیفی و استنباطی، توصیف، تجزیه و تحلیل اطلاعات صورت گرفته است. تمام مراحل استخراج، پردازش و تحلیل داده‌ها با استفاده

از برنامه رایانه‌ای "SPSS" انجام شده است.

۵. ویژگی‌های نمونه‌های تحقیق

در این بخش، برای آشنایی با سیمای نمونه آماری، مشخصات و صفات فردی و اجتماعی پاسخگویان (دانش‌آموزان، دبیران و مدیران) نظیر: سن، جنس، سطح تحصیلات، شغل اصلی، منشأ اجتماعی، محل سکونت و ... مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۱-۵. جنس

جنس به عنوان یک متغیر طبیعی اهمیت زیادی دارد و با توجه به تمایز این متغیر در تفکیک انسان‌ها از نظر ویژگی‌های بیولوژیکی و آثار و پیامدهای اجتماعی آن، باعث ایجاد تفاوت در رفتارها، کنش‌ها و نگرش‌های افراد می‌شود. داده‌های تحقیق نشان می‌دهند که از مجموع ۴۰۰ دانش‌آموز مورد بررسی، ۴۸/۵ درصد پسر و ۵۱/۵ درصد آن‌ها دختر و از مجموع ۲۵۹ دبیر مورد مطالعه ۲۵/۹ درصد مرد و ۵۳/۳ درصد زن و سرانجام از ۸۳ مدیر مورد مطالعه ۵۴/۲ درصد مرد و ۴۵/۸ درصد آنان زن بوده‌اند.

۲-۵. سن

سن به عنوان یک متغیر جمعیتی اثر زیادی در نگرش‌ها و ارزیابی‌های افراد دارد، زیرا به واسطه گذشت زمان، سن افراد افزایش و به تبع آن تجربیات آن‌ها ارتقا می‌یابد. این امر در ارزیابی‌ها و نگرش‌های افراد اثرات غیرقابل انکاری دارد. داده‌های تحقیق نشان می‌دهند که از مجموع ۴۰۰ دانش‌آموز مورد مطالعه، ۴۵ درصد آن‌ها ۱۶ ساله، ۲۴/۵ درصد ۱۷ ساله، ۳۲/۸ درصد ۱۸ ساله و ... بوده‌اند و میانگین سن دانش‌آموزان ۱۶/۲ سال بوده است. مقایسه داده‌های مورد بررسی نشان می‌دهد که میانگین سن دبیران ۳۳/۹

سال و مدیران ۳۳/۲ سال بوده است که از نظر آماری، تفاوت چندانی بین میانگین سنی این دو گروه وجود ندارد.

۳-۵. پایه تحصیلی

دانش آموزانی که در این پژوهش به عنوان نمونه آماری انتخاب شده و مورد بررسی قرار گرفته اند، دانش آموزانی بوده اند که حداقل دو تا سه سال شوراها و دانش آموزی را تجربه کرده اند. بنابراین پایه های تحصیلی دانش آموزان مورد مطالعه، حداقل پایه دوم و حداکثر پایه سوم متوسطه هستند. به طور دقیق تر می توان گفت که از مجموع ۴۰۰ دانش آموز مورد مطالعه، پایه تحصیلی ۶۱/۳ درصد دوم و ۳۴/۳ درصد سوم متوسطه بوده است.

۴-۵. عملکرد تحصیلی

با توجه به اهمیت عملکرد تحصیلی و نقش آن به عنوان شاخصی از فعالیت و تلاش دانش آموزان لازم است، معدل تحصیلی دانش آموزان بررسی شود. بررسی داده های موجود نشان می دهد که از مجموع ۴۰۰ دانش آموز مورد مطالعه، در سال تحصیلی ۸۰-۷۹ معدل ۳/۸ درصد کم تر از ۱۰، ۷/۱ درصد بین ۱۰ تا ۱۲/۹۹، ۲۲/۲ درصد بین ۱۳ تا ۱۵/۹۹، ۳۶/۵ درصد بین ۱۶ تا ۱۸/۹۹ و فقط ۲/۸ درصد ۱۹ و بیش تر بوده است. میانگین معدل دانش آموزان مورد مطالعه ۱۴/۹ است.

۵-۵. سابقه کار دبیران و مدیران

داده های موجود نشان می دهند که میانگین سابقه کار دبیران ۱۴/۱ سال و مدیران ۱۳/۴ سال است. بیش ترین تعداد دبیران ۱۴-۱۰ سال سابقه کار دارند، در حالی که بیش ترین تعداد مدیران ۱۹-۱۵ سال سابقه کار دارند. این امر نشان می دهد که گرچه شاخص میانگین حاکی از قدمت بیش تر سابقه کاری دبیران

نسبت به مدیران است، لکن شکل توزیع نشان می دهد که تعداد مدیران دارای سابقه کاری بالا، بیش از دبیران است.

۶-۵. سابقه مدیریت مدیران

میانگین سابقه مدیریت مدیران ۵/۵ سال محاسبه شده است. شکل توزیع نیز نشان می دهد که هرچه به سابقه مدیریت مدیران افزوده می شود، از فراوانی آن ها کاسته می شود. به عبارت دیگر، نسبت معکوسی بین سنوات مدیریتی با فراوانی مطلق و نسبی مدیران مشاهده می شود که حاکی از جوان بودن مدیران و بی ثباتی مدیریت و تغییر مدیران به فاصله کم تر از شش سال است.

۷-۵. شغل والدین دانش آموزان

شغل به عنوان یکی از متغیرهای اجتماعی، در خاستگاه ها، رفتارها و ارزیابی های افراد نقش بسیار مهمی دارد. این نقش می تواند به صورت مستقیم و غیر مستقیم از طریق پایگاه اجتماعی به منصفه ظهور و بروز برسد. داده های موجود نشان می دهند که از مجموع دانش آموزان شغل پدران ۳۳/۳ درصد کشاورز، ۲۳ درصد کارمند و ۹/۳ درصد بازاری بوده است. همچنین، پدران ۳/۳ درصد فوت شده و ۱/۳ درصد بی کار بوده اند. ۲۲/۵ درصد دانش آموزان نیز وضعیت شغلی پدرانشان را اظهار نکرده اند. ساختار اشتغال در استان موجب شده است که بیش ترین فراوانی در طبقه کشاورز قرار گیرد. رشد طبقه متوسط نیز موجب شده است که پس از کشاورزی، شغل غالب پدران دانش آموزان، کارمندی باشد.

۸-۵. اشتغال مادر

وضعیت اشتغال مادر به لحاظ شاغل یا خانه دار بودن می تواند آثار متفاوتی بر رفتار و عملکرد دانش آموزان داشته باشد. داده های موجود نشان می دهند که از مجموع ۴۰۰

دانش آموز مورد مطالعه، مادران ۸۳/۵ درصد خانه دار و تنها ۱/۸ درصد شاغل بوده اند. ۱۴/۸ درصد نیز وضعیت اشتغال مادرانشان را مشخص نکرده اند. درصد بسیار کم اشتغال مادران دانش آموزان ناشی از ساختار اشتغال در استان و کل کشور است که به علت نابرابری جنسیتی، اشتغال زنان به طور بسیار محسوسی کم تر از مردان است.

۹-۵. گروه های مورد مطالعه بر حسب میزان درآمد

افراد به عنوان کنشگران اجتماعی برای ادامه حیات خود به ناچار باید به فعالیت اقتصادی بپردازند و بر مبنای نوع و اهمیت فعالیت های اقتصادی انجام شده، سطح درآمد آن ها با یکدیگر متفاوت است. همچنین، درآمد به عنوان یک متغیر اقتصادی چند بعدی، علاوه بر این که شاخصی از پایگاه اجتماعی افراد محسوب می شود، در جنبه های گوناگون زندگی اجتماعی آن ها نیز تأثیرگذار است و این تأثیر در رفتارها، کنش ها، ارزیابی ها، ارزش ها و گرایش های افراد نمود می یابد. میانگین درآمد ماهیانه خانواده دانش آموزان ۹۸۲۰۰۰ ریال، دبیران ۹۳۲۰۰۰ ریال و مدیران ۱۰۸۱۰۰۰ ریال محاسبه شده است. این ارقام نشان می دهند که مقدار درآمد ماهیانه دبیران کم تر از همه و مدیران بیش تر از همه است و پدران دانش آموزان بینابین دو گروه گفته شده قرار گرفته اند.

۶-۶. تحلیل یافته های تحقیق

در این قسمت به طور خلاصه، یافته های تحلیلی تحقیق شامل همبستگی ها و روابط بین متغیرها و همچنین مقایسه میانگین نظرات پاسخگویان بیان می شوند:

۱-۶. همبستگی ها

الف) بررسی رابطه بین میزان تحقق

هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی با سن پاسخگویان (دانش‌آموزان، دبیران و مدیران) نشان می‌دهد که میزان تحقق شش هدف از هدف‌های این شوراهای با میزان سن پاسخگویان رابطه مثبت و معنی‌داری دارد و صرفاً دو هدف (تسهیل در اجرای برنامه و ایجاد بستر تعامل) از هدف‌های این شوراهای با سن پاسخگویان رابطه‌ای ندارد.

هدف‌هایی که بیش‌ترین ارتباط را با سن پاسخگویان دارند، به ترتیب شدت رابطه به شرح زیرند:

۱. استفاده از نظرات دانش‌آموزان

$$(r = 0/897)$$

۲. تکوین شخصیت و خودباوری

$$(r = 0/890)$$

۳. تقویت فعالیت‌های گروهی

$$(r = 0/307)$$

۴. تحکیم ارزش‌های دینی - سیاسی

$$(r = 0/200)$$

۵. قدرت تصمیم‌سازی (0/109)

۶. تحکیم ارزش‌های دینی - اجتماعی

$$(r = 0/107)$$

همان‌طور که از شدت روابط برمی‌آید، متغیر مستقل سن، بیش‌ترین ارتباط را با تحقق هدف تکوین شخصیت و خودباوری توسط شوراهای دانش‌آموزی و کم‌ترین رابطه را با

تحکیم ارزش‌های دینی - اجتماعی داشته‌است. علاوه بر این، هیچ ارتباط ملموسی بین سن با هدف‌هایی نظیر تسهیل در اجرای برنامه و ایجاد بستر تعامل وجود ندارد.

ب) طبق محاسبات انجام‌شده، بین سن با نگرش نسبت به شوراهای دانش‌آموزی، هیچ‌گونه ارتباط معنی‌داری وجود نداشته‌است.

ج) سطح معنی‌داری آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که معدل دانش‌آموزان بر نظر آن‌ها درباره تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی تأثیر مثبت و معنی‌داری داشته و صرفاً در مورد یکی از هدف‌ها، یعنی استفاده از نظرات دانش‌آموزان، این رابطه معنی‌دار نیست.

د) بین معدل دانش‌آموزان با نگرش آنان نسبت به شوراهای دانش‌آموزی رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. در مجموع می‌توان گفت که معدل دانش‌آموزان و سطح علمی آن‌ها عامل مهم و مؤثری در دیدگاه و نگرش آنان نسبت به شوراهای دانش‌آموزی محسوب می‌شود.

ه) بین درآمد ماهیانه خانواده‌ها با میزان تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی رابطه منفی معنی‌داری وجود دارد و این رابطه درباره تمام هدف‌های هشت‌گانه معنی‌دار است. و) بین درآمد ماهیانه خانواده با نگرش دانش‌آموزان نسبت به شوراهای دانش‌آموزی

رابطه منفی معنی‌داری وجود دارد.

در مجموع، منفی بودن جهت رابطه بین میزان درآمد ماهیانه خانواده با نظر دانش‌آموزان درباره میزان تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی و همچنین نگرش آن‌ها نسبت به شوراهای دانش‌آموزی حاکی از این است، وضعیت اقتصادی خانواده‌ها که شاخص مهمی از پایگاه اجتماعی آنان نیز محسوب می‌شود، عامل مهمی در شکل‌گیری نگرش نسبت به شوراهای دانش‌آموزی است. منفی بودن جهت رابطه نشان می‌دهد که خانواده‌های مرفه‌تر نگرش منفی‌تری نسبت به این‌گونه نهادهای اجتماعی دارند و برعکس خانواده‌هایی که در وضعیت اقتصادی - اجتماعی پایین‌تری قرار دارند، نگرش مثبت‌تری نسبت به این شوراهای فعالیت آن‌ها دارند.

ز) بین سواد پدر با میزان تحقق یکی از هدف‌های هشت‌گانه شوراهای دانش‌آموزی (تحکیم ارزش‌های دینی - سیاسی) ارتباط معنی‌داری وجود دارد.

ح) بین سواد پدر با میزان تحقق سه مورد از هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی ارتباط منفی ناچیزی وجود دارد که معنی‌دار نیست، لیکن نشان می‌دهد که هرچه قدر سواد پدر کم‌تر بوده، نظر دانش‌آموزان نسبت به تحقق این دسته از هدف‌ها مثبت‌تر بوده‌است. این سه هدف عبارتند از: ۱. تسهیل در اجرای برنامه‌ها ۲. تقویت فعالیت‌های گروهی ۳. قدرت تصمیم‌سازی.

ط) بین سواد پدر با نگرش دانش‌آموزان نسبت به شوراهای دانش‌آموزی، ارتباط معنی‌داری وجود ندارد.

ی) بین سواد مادر با نظر پاسخگویان درباره میزان تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. در این‌جا نکته قابل‌ملاحظه این است که سواد مادر در نظرات پاسخگویان تأثیر ملموسی داشته‌است، به طوری که این متغیر

با هر هشت هدف شوراهای دانش آموزی رابطه مثبتی را نشان می دهد؛ درحالی که سواد پدر صرفاً با یکی از هدف ها رابطه معنی دار داشته است. این نتیجه گویای تأثیر و نقش بسیار زیاد مادر در شکل گیری شخصیت و رفتار افراد است، به طوری که اظهار نظر افراد درباره پدیده ها و مسائل گوناگون، از سطح سواد مادر متأثر است و این تأثیر تفاوت بسیار فاحشی با نقش پدر دارد. بنابراین در برنامه ریزی های آموزشی باید به این نکته توجه مؤکد شود که سرمایه گذاری روی تغییر آگاهی و سطح سواد مادران می تواند، تأثیر به سزایی در شخصیت و رفتار فرزندان داشته باشد. در حالی که به نظر می رسد، سرمایه گذاری روی آگاهی و سطح سواد پدران، نقش چندانی در این خصوص ندارد.

ک) سواد مادر، همانند سواد پدر نقش چندانی در نگرش دانش آموزان نسبت به شوراهای دانش آموزی نداشته است.

ل) رابطه مثبت و معنی داری بین سابقه کار دبیران با تحقق دو مورد از هدف های شوراهای دانش آموزی (تسهیل در اجرای برنامه ها و تقویت فعالیت های گروهی) از دیدگاه آنان وجود دارد. بدین معنی که هرچه سابقه کار دبیران بیش تر باشد، از دیدگاه آنان این دو هدف شوراهای دانش آموزی بیش تر تحقق یافته است؛ در حالی که بین سابقه کار دبیران با میزان تحقق شش هدف دیگر، هیچ ارتباط معنی داری وجود ندارد.

م) بین سابقه کار دبیران با نگرش آن ها نسبت به شوراهای دانش آموزی رابطه معنی داری وجود ندارد.

ن) سابقه مدیریت دبیران دبیرستان ها با نظر آن ها درباره میزان تحقق پنج هدف از هدف های شوراهای دانش آموزی، رابطه مثبت و معنی داری دارد، لیکن سابقه مدیریت با سه هدف دیگر رابطه معنی داری ندارد. اگر بخواهیم به ترتیب اهمیت رابطه بین سابقه مدیریت دبیران را با میزان تحقق هدف های

شوراهای دانش آموزی مشخص کنیم، هدف های پنج گانه گفته شده به ترتیب شدت رابطه عبارتند از:

۱. تقویت فعالیت های گروهی ۲. استفاده از نظرات دانش آموزان ۳. تحکیم ارزش های دینی - سیاسی ۴. تحکیم ارزش های دینی - اجتماعی ۵. تکریم شخصیت و خودباوری.

س) رابطه مثبت و معنی داری بین سابقه مدیریت دبیران با نگرش آن ها نسبت به شوراهای دانش آموزی وجود دارد. در مجموع می توان این گونه استنباط کرد که عامل سابقه مدیریت نقش مؤثری در نگرش های مثبت و دیدگاه های خوش بینانه درباره شوراهای دانش آموزی محسوب می شود.

۲-۶. مقایسه میانگین ها (تحلیل واریانس یک طرفه)

الف) سطح معنی داری آزمون F نشان می دهد که تفاوت معنی داری بین سه گروه مورد بررسی از لحاظ تحقق هدف های شوراهای دانش آموزی در مورد تمام هدف ها وجود دارد.

مقایسه شاخص میانگین بین سه گروه نشان می دهد که هدف های شوراهای دانش آموزی، از دیدگاه دانش آموزان کم تر تحقق یافته است، در حالی که از دیدگاه دبیران، بیش ترین تحقق را داشته اند و نظرات مدیران بین نظرات دانش آموزان و دبیران قرار می گیرد. قابل ذکر است که این تفاوت در

نظرات و دیدگاه ها، در مورد تمام هدف های مورد بررسی یکسان نیست؛ به طوری که در این خصوص چند نکته حائز اهمیت است:

۱. دانش آموزان در تمام هدف های مورد بررسی کم ترین ارزیابی را داشته اند. بنابراین نگرش آن ها نسبت به این شوراها، در میان سه گروه مورد بررسی منفی ترین نگرش است.

۲. گرچه دبیران نگرش کلی مثبت تری نسبت به مدیران دارند، لیکن ارزیابی های آن ها در تمامی هدف های هشت گانه مورد بررسی، کم تر از مدیران بوده است.

۳. ارزیابی پاسخگویان مدیران نسبت به تحقق تمام هدف های هشت گانه، به نسبت دانش آموزان و دبیران مثبت تر است.

ب) سطح معنی داری آزمون نشان می دهد که تفاوت معنی داری بین شهرستان های محل اقامت پاسخگویان از لحاظ میزان تحقق هدف تکریم شخصیت دانش آموزان توسط شوراهای دانش آموزی وجود دارد. بیش ترین میانگین میزان تحقق این هدف، به شهرستان بندر ترکمن با ۱۶/۶۶ و کم ترین میزان آن به شهرستان گرگان با میانگین ۱۲/۱۷ مربوط است.

ج) ارزیابی پاسخگویان در مورد تحقق هدف استفاده از نظرات دانش آموزان به واسطه فعالیت شوراهای دانش آموزی، تفاوت معنی داری بر حسب شهرستان محل اقامت دارد. به طوری که نظرات پاسخگویان در شهرستان مینودشت بیش ترین میانگین

شورای دانش آموزی به منظور تحقق پنج هدف از اهداف کلان معنوی، تقویت روحیه مسئولیت پذیری و شرکت فعال دانش آموزان در فرایند تصمیم سازی در سده های آینده
 زیر بار تشکیل خواهد بود

(۱۲/۵۰) و نظرات پاسخگویان در شهرستان گرگان کم‌ترین میانگین (۹/۴۴) را دارند. به نظر می‌رسد، تحلیل قبلی درباره تفاوت ساختار اجتماعی دو جامعه مورد بررسی، در مورد این نتیجه نیز مصداق دارد.

(د) میزان تحقق هدف تحکیم ارزش‌های دینی - سیاسی از دیدگاه پاسخگویان بر حسب شهرستان دارای تفاوت معنی‌داری است. میانگین ارزیابی‌ها نشان می‌دهد که در مجموع به میزان ۲/۹۷ انحراف از استاندارد میانگین وجود دارد و در میان شهرستان‌های استان، شهرستان آق‌قلا در مورد این هدف بیش‌ترین میانگین ارزیابی با ۹/۲۷ و شهرستان کردکوی کم‌ترین میانگین ارزیابی با ۶/۷۱ را دارند.

(ه) میزان تحقق هدف تحکیم ارزش‌های دینی - اجتماعی از دیدگاه پاسخگویان بر حسب شهرستان دارای تفاوت معنی‌داری است. میانگین ارزیابی‌ها نشان می‌دهد که در مجموع به میزان ۲/۹۲ انحراف از استاندارد میانگین وجود دارد و در میان شهرستان‌های استان، شهرستان کاله در مورد این هدف بیش‌ترین میانگین ارزیابی با ۹/۱۶ و شهرستان کردکوی کم‌ترین میانگین با ۶/۹۰ را دارند.

(و) تفاوت معنی‌داری بین شهرستان‌های گوناگون از لحاظ تحقق هدف تسهیل در اجرای برنامه‌ها به واسطه فعالیت‌های شوراهای دانش‌آموزی وجود دارد. پراکندگی در شهرستان‌ها در مورد میانگین ارزیابی پاسخگویان برای این هدف، بیش از سایر هدف‌هاست. به طوری که میزان انحراف از استاندارد میانگین آن به مقدار ۶/۰۶ حاصل شده است که گریبای پراکندگی زیادی در پاسخ‌های پاسخگویان بر حسب شهرستان است. به طوری که شهرستان مینودشت با ارزیابی ۲۲/۲۰، بالاترین میانگین و شهرستان کردکوی با ارزیابی ۱۸/۱۰ پائین‌ترین میانگین

را در خصوص هدف فوق دارند.

(ز) تفاوت معنی‌داری بین شهرستان‌های گوناگون از لحاظ تحقق هدف تقویت فعالیت‌های گروهی به واسطه فعالیت‌های شوراهای دانش‌آموزی وجود دارد. مقدار آزمون F که در مورد این هدف ۵/۲۱۷ حاصل شده است، نشان‌دهنده بیش‌ترین شدت تفاوت بین شهرستان‌های مورد مطالعه از لحاظ ارزیابی این هدف است. میزان انحراف از استاندارد میانگین برای این هدف به مقدار ۴/۱۳ حاصل شده است که گویای پراکندگی زیادی در پاسخ‌های پاسخگویان بر حسب شهرستان است؛ به طوری که شهرستان گنبد با ارزیابی ۱۱/۹۶ بالاترین میانگین و شهرستان کمیشان با ارزیابی ۸/۵۸ پایین‌ترین میانگین را در خصوص هدف فوق دارند.

(ح) میزان تحقق هدف قدرت‌تصمیم‌سازی به واسطه فعالیت‌های شورای دانش‌آموزی بین شهرستان‌های محل سکونت پاسخگویان تفاوت معنی‌داری دارد. میانگین انحراف از استاندارد ۳/۷۳ حاصل شده است که نسبت به ارزیابی سایر هدف‌ها پراکندگی کم‌تری را نشان می‌دهد. به طوری که شهرستان مینودشت با ارزیابی ۱۲/۱۵ بالاترین میانگین و شهرستان گالیکش با ارزیابی ۹/۲۵ پایین‌ترین میانگین را در خصوص هدف فوق دارند.

(ط) تفاوت معنی‌داری بین شهرستان‌های محل سکونت پاسخگویان به لحاظ میزان تحقق هدف ایجاد بستر تعامل به واسطه فعالیت‌های شورای دانش‌آموزی وجود دارد. میانگین انحراف از استاندارد حاصله ۲/۸۴ و میانگین ارزیابی پاسخگویان درباره هدف فوق ۷/۹۵ است. پراکندگی پاسخ‌ها در حد متوسط است و میانگین ارزیابی‌ها نشان می‌دهد که بیش‌ترین ارزیابی به شهرستان بندر ترکمن با میانگین ۹/۳۳ و کم‌ترین ارزیابی به شهرستان گرگان با میانگین ۷/۰۹ تعلق دارد. (ی) نگرش نسبت به شوراهای

دانش‌آموزی از دیدگاه دانش‌آموزان، دبیران و مدیران بر حسب شهرستان دارای تفاوت معنی‌داری است. تفاوت بین گروهی نشان می‌دهد که شهرستان مینودشت بالاترین میانگین ارزیابی (۹/۶۸) و شهر گالیکش کم‌ترین میانگین ارزیابی (۷/۱۲) را داشته است. میانگین کلی نگرش ۸/۴۶ و انحراف از استاندارد آن ۳/۲۶ حاصل شده است.

در مجموع با عنایت به تفاوت‌های مشاهده شده در ارزیابی‌های پاسخگویان درباره میزان تحقق هدف‌های شوراهای دانش‌آموزی و همچنین تفاوت در نگرش آن‌ها نسبت به این شوراهای، می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت در دیدگاه‌ها و نگرش‌های پاسخگویان، به ساختار اجتماعی جامعه مورد بررسی مربوط است. به طوری که افراد ساکن در مناطق توسعه یافته نقش و کارکرد کم‌تری برای شوراهای دانش‌آموزی قائلند، در حالی که افراد ساکن در مناطق کم‌تر توسعه یافته نقش مهم‌تری برای این شوراهای در نظر می‌گیرند.

(ک) ارزیابی پاسخگویان درباره تمام هدف‌های هشت‌گانه بر حسب رشته تحصیلی تفاوت می‌پذیرد. اگر مقدار آزمون F را شاخصی از شدت تفاوت بدانیم، بیش‌ترین تفاوت در مورد هدف تکریم شخصیت و خودباوری و کم‌ترین آن در مورد هدف تسهیل در اجرای برنامه به واسطه فعالیت شوراهای دانش‌آموزی وجود دارد.

پاسخگویان هر سه رشته تحصیلی بیش‌ترین مقدار میانگین را در مورد هدف تسهیل در اجرای برنامه‌ها دارند و کم‌ترین مقدار میانگین در رشته‌های تحصیلی علوم انسانی و علوم تجربی، در مورد هدف تحکیم ارزش‌های دینی و سیاسی است؛ در حالی که کم‌ترین میانگین در مورد هدف استفاده از نظرات دانش‌آموزان، در میان دانش‌آموزان رشته ریاضی فیزیک است.

ل) میانگین نگرش کلی بین سه رشته فوق دارای تفاوت معنی داری است، لیکن در مجموع رشته های علوم تجربی و ریاضی فیزیک نگرش مثبت تری نسبت به شوراهای دانش آموزی دارند، درحالی که نگرش پاسخگویان رشته علوم انسانی، درباره شورای دانش آموزی از دو رشته فوق منفی تر است.

۳-۶. مقایسه میانگین ها

بین جنسیت با اکثر هدف های شوراهای دانش آموزی از لحاظ میزان تحقق، تفاوت وجود دارد و صرفاً در میانگین میزان تحقق دو هدف: ۱. استفاده از نظرات دانش آموزان و ۲. تقویت فعالیت های گروهی، تفاوتی بین دو جنس وجود نداشته است. تفاوت های معنی دار بین دو جنس در تمام هدف ها بدین صورت است که میزان تحقق هدف ها از نظر دختران همواره بیش از پسران است. بدین ترتیب می توان نتیجه گرفت که دختران دیدگاه ها و نگرش های مثبت تری نسبت به شوراهای دانش آموزی دارند؛ درحالی که پسران دیدگاه های منفی تری نسبت به این شوراها دارند.

۷. پیشنهادات

۱-۷. پیشنهادات کاربردی

با عنایت به یافته و نتایج تحقیق، برای کاربردی شدن نتایج و کاربرد آن ها در سازمان آموزش و پرورش، پیشنهاداتی به این شرح ارائه می شوند:

۱. با توجه به این که دانش آموزان در مقایسه با دبیران و مدیران نگرش منفی تری نسبت به شوراهای دانش آموزی دارند، پیشنهاد می شود، برای توجه آنان نسبت به هدف ها و کارکردهای این شوراها، اقدامات آموزشی و ترویجی مناسب صورت پذیرد. در این راستا می توان از آموزش های گروهی و انبوهی و رسانه ها و وسایل ارتباطی مکتوب و غیر مکتوب استفاده مقتضی را به عمل آورد.

۲. از آن جا که عامل پیشرفت تحصیلی که شاخص آن معدل است، تأثیر مثبتی در ارزیابی ها و نگرش دانش آموزان نسبت به شوراهای دانش آموزی داشته است، پیشنهاد می شود برای توسعه و گسترش این شوراها، در وهله اول به دانش آموزان ممتاز توسل جسته شود تا این دسته از دانش آموزان الگوی سایرین قرار گیرند و گروه مرجع آنان باشند.

۳. با عنایت به این که سطح سواد مادران در شکل گیری و تکوین ارزیابی ها و نگرش دانش آموزان عامل بسیار مهم تری به شمار می رود و در این تحقیق نیز دقیقاً سطح سواد مادر با میزان ارزیابی تحقق هدف های شوراهای دانش آموزی از دیدگاه دانش آموزان، رابطه مثبتی را نشان داده است، پیشنهاد می شود، هرگونه برنامه ریزی برای گسترش فعالیت و عملکرد شوراهای دانش آموزی، بر مبنای آموزش مادران و تغییر در بینش و آنان صورت پذیرد تا تغییرات لازم در بینش و نگرش دانش آموزان نیز متحقق شوند.

۴. با توجه به این که سابقه مدیریت مدیران مدرسه ها یکی از عوامل مؤثر بر میزان تحقق هدف های شوراهای دانش آموزی است، پیشنهاد می شود برای توسعه و گسترش فعالیت این شوراها از مدیران با سابقه بیش تر استفاده شود.

۵. با عنایت به این که یکی از هدف های اساسی شوراهای دانش آموزی شرکت دادن دانش آموزان در اجتماعات بزرگ تر و ارتقای فعالیت های گروهی در همه عرصه های جامعه است، لیکن از دیدگاه دانش آموزان این هدف کم ترین میزان تحقق را داشته است (۱/۸۹٪ از ۵). بنابراین پیشنهاد می شود، برای گسترش فعالیت های گروهی در ساختار شوراهای دانش آموزی ساز و کاری طراحی و پیش بینی شود تا با شرکت دادن دانش آموزان در امور گوناگون مدرسه و تقویت روحیه جمع گرایی بتوان، در جهت تحقق این هدف گام مثبتی برداشت.

۲-۷. پیشنهاد تحقیق

علاوه بر پیشنهادات کاربردی برای انجام پژوهش توسط محققان و پژوهندگان ارجمند، پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه می شوند:

۱. با توجه به این که نگرش پسران در مقایسه با دختران نسبت به شوراهای دانش آموزی منفی تر بوده است، پیشنهاد می شود، تحقیق مستقلی درخصوص عوامل مؤثر بر تمایز بینش ها و نگرش های دوجنس پسر و دختر درباره این شوراها صورت پذیرد تا با شناسایی عوامل تأثیرگذار بر نگرش مثبت دختران، بتوان برنامه ریزی هایی برای تغییر نگرش پسران نیز انجام داد.

۲. از آن جا که ارزیابی های پاسخگویان و نگرش آن ها نسبت به تحقق هدف های شوراهای دانش آموزی با سطح توسعه یافتگی شهرستان های استان تقریباً رابطه منفی داشته است، پیشنهاد می شود، تحقیقی به شیوه آزمایشی از نوع دو گروه در یک زمان، در این خصوص صورت پذیرد تا با کنترل متغیرهای لازم، به تغییرات متغیر وابسته بر حسب دو گروه از شهرستان های بیش تر توسعه یافته و کم تر توسعه یافته پی برده شود و پیش بینی های لازم برای تغییر این متغیر انجام گیرد.

منابع:

۱. احمدی، حسن. نظارت و ارزشیابی و چگونگی انجام آن در بخش ارشد و فرهنگ و هنر. بی. تا. بی. تا.
۲. ارزشیابی آموزشی و کاربرد آن در سوادآموزی تابعی. بی. تا. بی. تا.
۳. اسکاپ. نظارت و ارزشیابی توسعه روستایی (تجربه هایی از آسیا). ترجمه سعید کیاکجوری. انتشارات سازمان برنامه و بودجه. ۱۳۶۶.
۴. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان گلستان. «آمارنامه استان گلستان». معاونت آمار و انفورماتیک. گرگان. ۱۳۸۰.
۵. سازمان آموزش و پرورش استان گلستان. «آمار نیروی انسانی». معاونت طرح و برنامه ریزی. ۱۳۷۹.
۶. رفیع پور، فرامرز. کندوکاوها و پنداشته ها. شرکت سهامی انتشار. تهران. ۱۳۶۲.
۷. منصورفر، کریم. روش های آماری. انتشارات دانشگاه تهران. تهران. ۱۳۶۹.
۸. میرزا، آر. بی. گزینه های توسعه روستایی. ترجمه علی علی اکبر. وزارت جهاد سازندگی. ۱۳۷۱.